

Művelődéstörténet

Szabolcsi Miklós

DÁVID KIRÁLYTÓL A SZÁMÍTÓGÉPIG*

– Adalékok a magyar művelődéstörténet zsidó elemeihez –

I.

Nehéz a dolgom. Részint azért, mert a fogalmak, amelyek a címben szerepelnek, sokértelműek. Voltaképpen az a magyar művelődéstörténet is. Időben és térben nagyon rétegezettnak kell felfognunk, állandóan mozgó tartalmú és terjedelmű, erős és rétegzett együttesként. A „zsidó” szó pedig, mint látni fogjuk, ugyancsak többértelmű: jelenthet például világvallást, történeti hagyományt, jelenthet sokszínű szövegegyüttest, jelenthet szociológiai csoportot, egy közösséget vagy egyszerűen csak egy „ellenfogalmat”, ellenség-megjelölést.

Ugyanakkor, és ez segíti is munkámat, a kérdés 60 évi szünet után sajátos módon ismét nyitottá lett, több oldalról is. Hadd utaljak például Ungvári Tamás legutóbbi megjelent – és sajátos módon eddig visszhangtalan maradt – nagy összefoglaló művére (*Ahasverus és Shylock, a zsidókérdés Magyarországon*), a korábbi irodalomból pedig Lackó Miklós, Hanák Péter, Karády Viktor műveire.

Mit adott a zsidóság a magyar művelődésnek? Erre a kérdésre természetesen az első, kézenfekvő és szinte közhelyszerű válasz: a *Bibliát*, az Ószövetséget.

Az i. e. 3. századtól keletkezett, különböző jellegű, műfajú iratok kánonikussá vált gyűjteménye voltaképpen elválva már létrehozójától, s evvel egyúttal az egész közel-keleti környezettől, alapjává vált a keresztény kánonnak, s így mindazoknak a kultúráknak, amelyek a kereszténységre alapultak. Sokszor emlegetett megállapítás, hogy az európai kultúra a görög-római és a zsidó-keresztény alapzatra épül. Így a magyar is. A *Bibliáról* újabb kutatók kimutatták, főleg Northop Frye műveire gondolok, hogy e szövegek hogyan váltak minden későbbi irodalmi szöveg alapjává. Az Ószövetséggel együtt beépültek az Újszövetségbe más közel-keleti szövegek is, és ezek determinálják máig a teljes művelődést, köztük az irodalom szövegeit is, egészen a mindennapi nyelv eleméig. Mindez érvényes a magyar művelődésre is. Az Ószövetség elemei csaknem napjainkig szerves részei az irodalmi szövegeknek.

*Elhangzott 2000. május 11-én, az MTA I. Osztályának ülésén. Ez volt Szabolcsi Miklós utolsó nyilvános szereplése. A kézirat szövegén az esetleg tervezett javításokat már nem végezhette el.

Az is közismert, hogy ez a kapcsolat akkor lesz erősebbé, amikor az ókori szövegek az újonnan kialakult nemzeti nyelveken válnak ismertté, azaz a reformációval. A zsidó eredetű korpusz is így egyre közelebb kerül a hívekhez és pontosan követhető nyomon a protestáns szekták fokozatos zsidósodása. Az erdélyi szombatosok keletkezése és lassú elhanyaglása jelzi ezt az utat. Mindezért merem megkockáztatni azt az állítást, hogy a zsidó hatás, egyúttal a magyar kultúra és a magyar alkotóerő egyik csúcspontja Kodály Zoltán *Psalmus Hungaricus*, katolikus magyar művész kompozíciója a zsidó Dávid király szövegének protestáns prédikátortól való fordításában az európai zene legmagasabb eszközeivel, a magyar nyelv legmélyebb lehetőségeinek kihasználásával. Ismert, hogy Kodály Zoltán vele azt a „virtuális Magyarországot” éppen a magyar történelem egyik mélypontján, 1923-ban rajzolja fel.

A zsidó kultúra írásbeli hagyományának más korpuszai talán kevésbé épültek be a magyar művelődésbe. Így nem mondható ez el a *Talmud* néven ismert szövegegyüttesről. Inkább a zsidó misztika főműveiről, elsősorban a *Zohárról*, a Kabala főművéről, amely sok áttételen keresztül bukkan fel a 17–18. és nyíltabban a 20. században, például Vajda Lajos, Ámos Imre és később Ország Lili festészetében, vagy ugyancsak sok áttételen keresztül, Hamvas Béla vagy Szabó Lajos filozófiai műveiben. Szórványosan megjelenik a zsidó pietizmus szóbeli hagyománya, például a nagykállói rabbi tanítása a 20. század novelláiban.

Az Ószövetség, tehát a zsidó hagyomány beleágyazva természetesen a teljes kánonba még többször új életre kelve fogalmazódik át a 20. század íróinál. Vagy két évtizeddel Kodály művei után Babits Mihály *Jónás könyvében*, ahol ez a hagyomány a századközép értelmiségének világkételyére, tömeg és egyén viszonyára ad választ, cselekvés és reflexió kérdésére felel önironikus módon.

II.

Más a helyzet, ha arra az időszakra gondolunk, amely a 18. század óta tart. Mint ismeretes, ekkor indul Európában a rohamos iramú polgárosodás s egyúttal modernizáció, valamint a nemzetállamok kialakulása s ennek részeként a zsidó népcsoportok, zárt vallási közösségek lassú átalakulása, majd országonként más és más időpontban emancipációja és országonként más és más ütemben asszimilációja. A kérdés tehát így vetődik fel: hozott-e magával a zárt közösségből kiszakadt és a befogadó kulturális terébe belépett zsidó származású egyén olyan kulturális többletet a befogadó közösségnek, amely azt tartósan gazdagította és új jelenségekkel bővítette? És ha igen, ezeknek az egyéni teljesítményeknek volt-e valamilyen sajátosan zsidó jellege? Az asszimilációs folyamat lezajlása után erről a kérdésről a 19. század végétől, de főleg a 20. század húszas–harmincas éveiben éles, kegyetlen viták folytak nálunk is, korábban Franciaországban, Németországban, Lengyelországban, Romániában is, és ismét folynak a nyolcvanas–kilencvenes években.

A zsidó hatás egyik összetevője és így a magyar művelődés egyik alkatrésze a zsidó származású nem magyar és ez utóbbit számon is tartó alkotók, gondolkodók művének beépülése a magyar művelődésbe. Példának hozhatnám a 19. századra Heinét. Hangja, öniróniája, az általa újjáteremtett dalforma gyilkos szatírja, a történelem ironikus átértelmezése nálunk Petőfitől Adyig, Heltai Jenőig, sőt a nyolcvanas, kilencvenes évek közepéig kitapintható. Ilyen típusú gazdagítására a magyar művelődéstörténetnek említhetném Marx, Bergson, Einstein, de főleg Freud művét. Az utóbbi, mint ismeretes, mélyen beépült a magyar művelődésbe, a legkülönbébb szinteken: önálló, korán alakult magyar pszichoanalitikus iskolával („a budapesti iskolák” alaptípusával), élén Ferenczi Sándorral. De beépült a magyar irodalom számos alkotójának művébe Kosztolányi Dezsőtől Karinthy Frigyesig és Márai Sándorig, a törekvés csúcspontjaként pedig József Attila lírájának freudista népdaláig és pszichoanalitikus narratívájáig. A freudizmus tehát mélyen beleszövődött a magyar művelődés szövetébe.

III.

Magyarország területéről asszimilált zsidó csoportok vagy egyének bekapcsolódása a magyar művelődésbe aránylag gyors, 60-70 éves folyamat volt. Az, hogy lényeges hozzájárulást, sajátos apportot jelentsen a magyar művelődéshez, hosszabb, körülbelül 80 éves folyamat kellett. Komlós Aladár, aki egy magyar zsidó irodalomtörténet megírása céljából hatalmas anyagot gyűjtött össze és írt meg, is megállapítja az első nemzedék teljesítményéről, hogy még nem járult hozzá lényegesen a magyar művelődés, illetőleg a magyar irodalom színképének gazdagításához. Zsidó eredetű, a „gettóból kilépett” egyének, ha nem is tömeges, de szinte csoportos belépése a magyar művelődésbe az 1880-as évek elejére tehető. Ekkor indul pályáján a pozitivista nemzedék, a magyar tudomány német és zsidó eredetű nagy alapítói: Budenz, Riedl, illetőleg Simonyi Zsigmond, Marczali Henrik, Goldziher Ignác, Angyal Dávid, Acsády Ignác, Kunos Ignác, Vámbéry Ármin, a kodifikátor Csemegi Károly. Kérdés, hogy van-e pályájuknak köze zsidó voltukhoz. Itt elsősorban olyan tényezőket szokás említeni, mint a tanulás állandó gyakorlata, a *Talmud* tanulása által kifejlesztett sajátos mechanizmusok. Magam itt nem találok ilyen közvetlen kapcsolatot, inkább olyan szociológiai jellegű összefüggést, mint a tanulás számára ekkor megnyitott kormányzati preferenciák és külföldi utazások létrejötte, amely Eötvös József és Trefort Ágoston munkásságában eléggé nyilvánvaló. Ez a tudósvonulat szinte napjainkig töretlenül folytatódik, korokon és politikai változásokon át (például Turóczi-Trostler József).

A másik jelenség, amely a nyolcvanas évektől lesz tömegesebbé, a zsidó tematika megjelenése az irodalomban. A leghatásosabb terjesztő és típusteremtő Ágai Adolf volt, a *Borsszem Jankó* alakjaival, bár ezek az alakok már megjelennek a szabadságharc élclapjaiban is. A zsidó tematika és benne elsősorban a zsidó közösség felbomlása és átalakulása legelőször Kóbor Tamás regényeiben és

Kiss József verseivel lép be a magyar olvasó köztudatába, ha nem válik is központi kérdésévé.

Egyetlen területen lesz nyíltan észrevehetővé a szellemi életben a tömeges zsidó jelenlét, az újságírók számában, amely a századvégre egyes statisztikák szerint 50 százalék, mások szerint is 34 százalék. Az újságírók nagy számát indokolhatja a gyors elhelyezkedés lehetősége, a diplomahiány adta alkalom, a közvetítő, a kommunikatív szerep vonzó volta és társadalmi tekintélye. Ki kell emelnem: ezeknek az újságíróknak egy jelentős része német nyelvű újságnál dolgozott és egyik példája, a kevésbé feltárt magyarországi kétnyelvű írásbeliségnek. A századvégen ebből a közegeből olyan jelentős egyéniségek nőttek ki, mint Hevesy Lajos, az osztrák műkritika és művészettörténet korszakjelző alakja vagy Herzl Tivadar.

IV.

A „zsidó” jelenlét vagy annak látszata a magyar művelődésben mindmáig a századelőn és a múlt század, a 20. század első két évtizedében mutatkozik meg legnyíltabban. A sok jelenség közül hadd utalok egyik-másikra.

Erősen megnő a befogadóknál a zsidó származásúak aránya. Míg a 19. század második felében az asszimilálódó zsidó polgárság jellegzetes olvasmányai német klasszikusok és bizonyos magyar „nemzeti klasszikusok” voltak, szignifikánsan főleg Arany János, addig a 20. század elején az új irodalmi és művészeti törekvések közönségének zöme, támasza és legtöbbször mecénása is a zsidó közép- és nagypolgárság volt. Nincs igazán teljes kutatásunk erre vonatkozólag, kortársak emlékezéseiből és külföldiek tudósításaiból rakjuk össze a képet. Jobban ismerjük a másik nagy mecénási ág, a műgyűjtés zsidó vonatkozásait. A gazdagodó, majd gazdag zsidó ipari és fináncctőke, amely a század elejére már szinte dinasztiaikká alakult, a két világháború között – már vagyontmentési céllal is – alakította ki (a főnemesség néhány más családjával együtt) azt a hatalmas műkincsvagyont, amely múzeumokba kerülve nemzedékek művelődésformálásában vesz részt, és amelynek túlnyomó többségéért most folyik a diplomáciai és jogi vita a második világháború győztes nagyhatalmaival.

A kultúra hordozói közül, mint említettük, jelentős szerepet játszottak az újságírók. (Az volt az irodalmi megújulás két legjellegzetesebb képviselője, Bródy Sándor és Heltai Jenő is.) Az új irodalmi mozgalmak szervezőinek is zsidó volt egy jelentős része szerkesztőként, lapalapítóként, kritikusként (Kiss József, majd Osvát, Ignotus, Fenyő Miksa, Hatvany Lajos). És jelentős zsidó származású alkotók vettek részt a századelő mozgalmában is. A *Nyugat*-ban Füst Milán, Szép Ernő, Somlyó Zoltán, egy másik csoportban Balázs Béla, Lukács György.

A művelődés nem irodalmi területeiről szólva ki kell emelnem a zsidó származásúak nagy számát a századelő radikálisnak nevezhető mozgalmában: Jászi Oszkár, Somló Bódog és általában a *Huszedik Század* körében, majd a Galilei-

körben. A zsidóságon belül ez jellegzetesen úgy interpretálható, mint az asszimiláció utáni második nemzedék lázadása immár az apák ellen.

A zsidó jelenlét a századelőn helyileg is differenciált: Budapest mellett Nagyvárad, Temesvár, Kolozsvár, Pozsony azok a centrumok, ahol ez a jelenlét számarányát tekintve is fontosnak mondható. Végül említhetném még, mint jelentős emberi-társadalmi faktort a *Nyugat* első nagy nemzedékének zsidó feleségeit, élettársait, Lédától Harmos Ilonáig és Lesznai Annáig.

Ennél még erősebb és nyilvánvalóbb a zsidó hozzájárulás a magyar kultúra középső és alsóbb rétegeiben. A nyolcvanas években a mindennapos zsidó élet, szokásos beszédmód majdnem áttét nélkül a német és jiddis nyelvű színházakban, a bohózatokon át a vígjátékig és a kabarétréféig, amely egyaránt támaszkodik a francia, az osztrák mintára, és erre a budapesti zsidó talajra. Ezt reprezentálja az operett második vonala, a szatíra és a humor Gábor Andor, később Molnár Ferenc tárcáiban. A *Nyugat* első nagy nemzedékének tagjai „szent szörnyetegek” voltak, az volt Füst Milán és Osvát Ernő is. Nagy egyéni teljesítményekkel mind nagyobbakként és mind egyénibbekként illeszkedtek a sorba, és ezzel képviselték zsidó értékeiket is. Az előbb jellemzett pesti irodalom tömeges jelenség, érintkezik, de voltaképpen éles választóvonallal különbözteti meg magát a *Nyugat* élvonalától, s külső megjelenésével is ez nyomja rá bélyegét a századelő Budapestjére és bélyegzi azt „Judapestté”.

Ezt a vonulatot nem annyira a nagy teljesítmények, mint egyfajta stílus, hangulat, magatartás és technika különbözteti meg. Eredete a német, sőt jiddis nyelvű zenés színjátékokban, a pesti zsidó viccben, a német és zsidó elemeket is hordozó diszkurzusban is gyökerezik. Ez a fajta, művekben is megjelent, ám teljesen máig fel nem dolgozott „könnyű irodalom” gazdagítódik osztrák és német, valamint francia elemekkel. Magatartásban ennek az irodalomnak hamar sablonná vált típusai a voltaképpen éppen az asszimiláción átment pesti zsidó kispolgárság alakjai, a jellegzetes zsidó ömiróniával, a minden bizonyos megkérdőjelezésében. A Kisember panasoszos attitűdje, világ és magán büntudatával számtalan változatában jelenik meg.

Ez a pesti zsidó szellem a század végén Heltai Jenővel jelentkezik, aki felazítva a népnemzeti iskola merev formáit, franciás ízzel oltja be a novellát, és ötletekre, fordulatokra, viccekre építi a színdarabot. E vonulat jellegzetes képviselői az ifjú Molnár Ferenc párbeszédeivel és tárcáival, Gábor Andor egyre mérgesebbé váló, támadó írásaival. Magától értetődő, hogy Karinthy Frigyes is sok szállal gyökerezik ebbe az altalajba.

De ide nyúlik vissza a magyar operett második hulláma, Offenbach és Meyerbeer után ismét a zsidó zeneszerzők egy vonulata alkotja meg a legsikeresebb és legdivatosabb darabokat, amelyek máig a magyar kultúra értékeként élnek tovább. Mint ahogy a magyar kabaré is ide tér vissza, szerzők, konferansziék, színészek zsidó volta tanúskodik erről. Nagy Endrétől a negyvenes évek németellenes kabaréjáig és a mai Mikroszkóp Színpadig, közte Kellér Dezsővel. Nagy jelentőségű ennek a műfajnak, kulturális vonulatnak kialakult diszkurzus-

sait hordozó színésztípusa, hadd említsem meg csak az évtizedeken átnyúló sikerű Kabos Gyulát vagy Salamon Bélát.

Természetesen hasonló vonulatot lehetne kimutatni a filmgyártásban is.

Fontos lenne ezért, ha ezt a könnyebb vonulatot és az ezt hordozó írókat, rendezőket, színészeket vállalnánk, feldolgoznánk és propagálnánk, mint a magyar összkultúra részét.

V.

A század eleji zsidó jelenlétet természetesen a kortársak is észlelték. Talán legélesebben látóan Ady Endre, a *Korrobóri* szerzője, *A bélyeges sereg* költője. Vele szemben egyre élesebben az akkori konzervatív esszé és publicisztika Horváth Jánostól Tisza Istvánig, az *Alkotmánytól* Méhely Lajosig. Számukra ez a vibráló szellem, vagy ahogy Ady írja, a kovász jelenléte nyilvánvaló volt, habár különféleképpen is ítélték meg. Mégis megmarad a kérdés: hozott-e ez a század eleji nemzedék valami specifikusan zsidó hagyományt a magyar művelődésbe?

Bár egyes művészeknél ki lehet mutatni a zsidó hagyomány jelenlétét, (a legigényesebb és legteljesebb kísérlet Komlós Aladáré az 1929-es *Zsidó Lexikon* „Irodalom” címszavában) bibliai hangvételt és prófétai magatartást Füst Milánnál, a jiddis nyelv hanglejtését Szomori Dezső egyes, gyerekkorra emlékező műveiben, én azt hiszem, nem erről van elsősorban szó. Hadd idézzek Octavian Goga román publicista híres cikkéből, mely a *Huszadik Század* 1913. februári számában jelent meg. Szerinte a magyar nemzeti irodalom folytonossága megszakadt, véget ért „a költészetben Petőfivel és Arany Jánossal, a prózában pedig Mikszáth Kálmánnal, helyet csinálva a budapesti zsidó nemzeti irodalomnak, amely napjainkban uralkodik. [...] Budapest pusztításai vannak ezeken az idegen lapokon: ez a hirtelen város a maga amerikanizmusával, kabaréival, zsidóival, Dohány utcai zsargonjával, obszcenitásával, ez a rögtönzött hangyafészek rányomta pecsétjét a magyar irodalomra”. Ez csak egyetlen példa arra, ahogy a félmúlt és vidék oldaláról érzik szokatlannak, újnak, tehát zsidónak a századelső felének szellemi életét. Általánosítva tehát a modernizáció, az urbanizáció és ennek számtalan mellékjelensége ellen tiltakozik a bíráló. Felvetődik a kérdés: amit zsidónak éreznek, bélyegeznek, nem a modern, a korszerű, a városi-e?

Más oldalról: vajon a zárt életformából kiszakadt zsidó egyéneknek kifejlődtek-e olyan tulajdonságai, beidegződései, amelyek különösen alkalmassá tették a modernizáció hordozására? A kérdés természetesen érvényes több kelet-közép-európai országra. Többféle válasz is született, utalva a gazdasági okok kikényszerítette gyors reagálásra, nemzeti határok átlépésének korai gyakorlataira, a zsidó közösségek tanulási gyakorlatának hatására, vitamódszerekre, az állítások megkérdőjelezésének gyakorlatára, egy sajátos rabulisztikára. Ennyiben és csak ennyiben sajátosan zsidó a hozzájárulás a modernizációhoz.

VI.

Viták és belső hasadások ellenére a múlt század első két évtizede a fénypontja annak, amit magyar–zsidó együttélésnek, a magas művelődésben való szerepvállalásnak nevezhetünk. Az első világháború és az utána következő évek viszont a „liberális szerződés” felbontásának, a viszony mindkét oldalról való megkérdőjelezésének, sőt meglepő módon, egy egész Európában működő folyamat, az asszimiláció elvetésének időszaka.

Újabbán többször megírták ennek történetét, a legrészletesebben utoljára Ungvári Tamás. Szabó Dezső, Szekfű Gyula, nyomukban Németh László, majd szinte a teljes népi írói mozgalom az egyik oldalon, a polgári radikalizmus, Ignotus, Zsolt Béla a másik oldalon a szereplők.

Igy azután a húszas, harmincas évekre sajátos kép alakul ki. Az előző kor szakbeli zsidó származású kulturális alkotók, szereplők a helyükön maradnak, de szinte állandó szellemi, sőt fizikai támadás középpontjában. Részt vesznek zsidó alkotók szinte minden avantgárd mozgalomban (Latzkó Andor, György Mátyás). Felnő egy új (1895–1910 között született) zsidó származású, elsősorban tudós nemzedék, amely már azonban a hivatalos konzervatív jellegű iskolarendszerben nevelkedett. Számukra egy állandó, vérré váló kettősség lett uralkodó: a nehezen kiküzdött magyar–zsidó identitás (Sárközi György, Halász Gábor, Szerb Antal, Szabolcsi Bence). Az ő hozzájárulásuk a magyar művelődés európai irányú gazdagítását jelenti, de már kevésbé specifikus zsidó elemmel. A harmincas évektől a fokozódó külső nyomás és a magyarországi zsidó értelmiség első differenciálódása okozza, hogy fellép egy sajátosan zsidó jellegű áramlat a magyar kultúrában, immár tudatos elkülönüléssel (Tabór Kiadó könyvsorozatai, Komor András, Molnár Ákos, Horváth Zoltán és főleg természetesen Pap Károly). A törekvés különben német mintára megy vissza (Schocken Verlag, L. Feuchtwanger), és előzménye lesz majd a zsidótörvények által kikényszerített külön zsidó tömörüléseknek.

A harmincas években jelentkezik a magyar szellemi életben, párhuzamosan különben több más európai országban is, egy olyan típus, amelyet mindenütt „baloldali intellektuel” néven hívnak. Olyan – részint zsidó származású – értelmiségiek, akik általában baloldali liberális, radikális, szocialista meggyőződésűek, magas képzettségű specialisták. Nem képeznek külön politikai csoportot, egy részüknek vannak szorosabb-lazább kapcsolataik a kommunista pártokkal. Magyarországon e típus felbukkan, de itt sem alkot egységes csoportot, bár bizonyos folyóiratokat (*Szép Szó*, *Gondolat*) preferál. Topográfiailag leginkább az Új Lipótváros a lakóhelyük és találkozóhelyük. E típus európai jelentőségű tagjának tartom például Mérei Ferencet, Szondi Lipótot, Németh Andort, Déry Tibort, Vas Istvánt, Bálint Györgyöt, Honti Jánost, és bármilyen sajátos, voltaképpen Kerényi Károly is idetartozik, speciálisan zsidó érdeklődésű tagjaként Szabó Lajost jelölném meg.

Ennek az irányulásnak tágabb összefüggéseként egy szociológiai jellegűt említhetünk: a zsidó munkásréteg és kispolgárság – zsidóságából fakadó – kettős

elnyomása, annak kompenzálási igénye, s másfelől a hagyományos zsidó gondolatvilág messianisztikus jövőt váró utópisztikus hatásai. Ennek összefüggésére a politikai mozgalmak s főleg a munkásmozgalom jövőképével és jövővárásával már sokan rámutattak. E folyamatnak sokszor tragikus következményeit, egy, csak apját tekintve zsidó író, a jugoszláv Danilo Kiš írta meg a legérvényesebben.

Hadd tegyek hozzá mindehhez egy megjegyzést: a harmincas–negyvenes évek egyik jellegzetes zsidó értékének tartom Rejtő Jenő főleg légiós regényeit, amelyek az előbb említett pesti zsidó „könnyű” irodalmat folytatják, hatalmas nyelverterítő erővel. Egyúttal előzményei mindannak, amit munkaszolgálatos irodalomnak lehetne nevezni.

És külön probléma, hol szóljunk azokról a jólfésült, éppen érettségizett fiúkról, akik John Lukács *Évek* című művében az 1904. évnél beszélgetnek a fasorban matematikáról s fizikáról? Azaz: a Mars-lakókról, ahogyan Marx György könyve nevezi őket? A későbbi Nobel-díjasokról: Szilárd Leóról, Neumann Jánosról, Wigner Jenőről, Teller Edéről, Gábor Dénesről, a nem Nobel-díjas Kármán Tódorról? S kortársaikról a társadalomtudományban: Mannheim Károlyról, Szondi Lipótról, Hauser Arnoldról és a kétségtelenül ide is tartozó Lukács Györgyről?

Magyarok-e ők vagy sem? És vajon zsidók-e? Ők már a zsidó nagypolgárság felső rétegeiből jöttek, a numerus clausus miatt kényszerültek külföldre, lettek külföldi tudósok. Igaz, nem szabad elhallgatnom, hogy a magyar kutatási lehetőségek hiánya is motiválta őket ebben. Bár a külföldi szakirodalom is megemlíti zsidó származásukat, még megoldatlan kérdés éppen tudományos teljesítményük összefüggése a zsidó gondolatvilággal vagy magatartásformával. Ad absurdum fogalmazva a problémát, vajon a hologrammnak, s főleg a számítógépnek van-e köze feltalálójuk zsidó voltához? Azt hiszem, a tudományszociológia egyik izgalmas problémája táruul itt fel előttünk. Politikai vonatkozásúan, motivált tetteikről szólva inkább lehetne ezt az összefüggést feltételezni. (Fermi, Oppenheimer, Szilárd és az atombomba ma már közismert történetére célok.) Mindenesetre ennek a zsidó tudóscsoportnak világméretű kisugárzása az újkori magyar művelődés tárgykörének elhagyhatatlan része.

Ennyiben szoltam a zsidó jelenlét egyes, bár nem minden eleméről a magyar művelődésben. Óriási területeket hagytam figyelmen kívül, így az orvosit, ahol a zsidók legkorábban és a legnagyobb számban jelentkeznek, a műszakit, a zenét s a képzőművészetit, valamint a „nem könnyű” színházat és az építészetet.

VII.

Nem sorolom tovább a neveket. Amikor 1944-ben a Shoah elsodorta a magyarországi zsidóság nagy részét, a megöltek között volt konzervatív, katolikus, liberális, radikális, szocialista, gyáros és matematikatanár, és a mai vitákra utalva a néhány százezer asszimilált zsidó mellett több százezer nem asszimilált.

Már ez az óriási mennyiségi veszteség is, nem szólva a külső és belső politikáról, átrendezte a sorokat, s habár a megmaradt kisszámú asszimilált magyar zsidó részt vett a magyar kulturális életben, teljesítményük talán még nem mutat fel kimagaslóbb értéket, s az előbbi sort is csak nagyon erőltetetten lehetne folytatni.

Minden vita ellenére úgy látom, hogy paradox módon éppen maga a Shoah gazdagította a magyar kultúrát. Tétovázva és lassan. Hivatalos és társadalmi tilalmakkal dacolva felelősségként és élményként jelen van a ma magyar kulturális életében. Jelen van néhány kiemelkedő műben: Zsolt Béla *Kilenc koffer* című és Kertész Imre *Sorstalanság* című könyvében. Ne feledjük, hogy a Nobel-békedíjas Elie Wiesel is magyar volt, Máramaros-sziget környékéről indult (habár a mienk szinte az egyetlen civilizált ország, ahol nem részesült díszdoktorátusban vagy tiszteleti tagságban). A holocaust ténye másképpen is része a mai magyar művelődésnek. Egyetérthetünk Szegedy-Maszák Mihállyal abban, hogy Radnóti Miklós voltaképpen a világ holocaust-irodalmának egyik csúcsa.

A zsidó részvétel tehát mindkét formában gazdagító, és mindennek ellenére szerves része lett a magyar művelődésnek. Értékei, a katolikus, a protestáns, a német és a még egyáltalán nem kutatott szláv mellett, részei annak a sokszínű, szerves együttesnek, amelyet e néven illetünk. Igaz, újból és újból megkérdőjelezzük ezt a részvételt Szabó Dezsőtől Németh Lászlóig, jelenléteért elsősorban az asszimilációt téve felelősnek. Mint ahogy sajátos tünetként a mai magyarországi zsidó szervezetek, lapok is az asszimilációt teszik felelőssé az elmúlt hatvan évért, olykor még a holocaustért is. Az asszimiláció mindenütt történelmi folyamat, mindenütt a polgárosodás, a modernizáció része. Az a zsidók asszimilációja egész Európában, nincs alternatívája, a cionizmus is az asszimiláció egy különleges formája. És az asszimiláció talaján keletkezett az a kulturális hozzájárulás, teljesítmény, amelyet zsidóknak köszönhetünk, igenis, köszönhetünk, a magyar kultúrában. Amely ettől is lett sokszínű, sok elemű, tarka és vonzó, nem utolsósorban ennek köszönhetjük értékei tartós, nemzetközi jelenlétét.